

Ειρήνη Λυδάκη, Γιάννης Μαυρομάτης

Ιδιωτικές, μοναστηριακές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες στην Κρήτη του 16ου και 17ου αιώνα

ABSTRACT

There are few known testimonies on private, monastic and church libraries in Venetian-ruled Crete. A major source for these book collections are the documents found in the archival series of *Duca di Candia* and *Notai di Candia*, preserved in the State Archive of Venice, which have not been sufficiently researched in this context. Therefore, we have a limited knowledge of libraries and the acquisition of manuscript and printed books, although research into private libraries has sufficiently advanced and we already know interesting elements about their contents and the collection owners. This presentation focuses on new archival evidence regarding private, monastic and church libraries in sixteenth- and seventeenth-century Crete. The significance of these collections of manuscript and printed books lies in the fact that most of these books (theological, liturgical, ecclesiastical, philological, legal, music books, etc.) seem to be intended for the readership of mostly Greek Orthodox believers. Written, for the most part, in Greek, the language spoken and understood by the middle and lower strata in cities and the surrounding countryside, they served as supplementary to the basic education of the inhabitants. The majority of books, acquired from the local market or from Venice, or those copied, thus continuing the long manuscript tradition, were sources aimed at acquiring primarily ecclesiastical education. They were related to practical needs but also—considering extant teaching contracts for learning the Greek, the Italian and the Latin language—they aimed at the improvement of literacy level, without excluding the possibility that they may have served as an advancement of studies of young Cretans in Venice and northern Italy.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: βενετοκρατούμενη Κρήτη, παιδεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, διακίνηση βιβλίου, χειρόγραφα βιβλία, έντυπα βιβλία, βιβλία θεολογικά, λειτουργικά και εκκλησιαστικά, νομικά, μουσικά και φιλολογικά, εβραϊκά βιβλία

Ελάχιστες είναι οι μέχρι σήμερα γνωστές μαρτυρίες που αφορούν ιδιωτικές, μοναστηριακές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Κύρια πηγή για τις συλλογές βιβλίων αποτελούν τα έγγραφα του αρχείου του Δούκα της Κρήτης και κυρίως της σειράς των Νοταρίων, που απόκεινται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τα οποία όμως δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά ως προς το θέμα αυτό. Αδυνατούμε λοιπόν να έχουμε σαφή εικόνα των εν λόγω βιβλιοθηκών, καθώς και του χρόνου της συγκρότησης ή της εξέλιξής τους, μολονότι για τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες η έρευνα έχει προχωρήσει περισσότερο και

γνωρίζουμε ήδη ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν τους κατόχους τους, αλλά και το περιεχόμενό τους.¹

Οι μαρτυρίες για βιβλιοθήκες είναι σπάνιες και διάσπαρτες στις πηγές. Οι τίτλοι των βιβλίων, έντυπων και χειρόγραφων, κατά κανόνα σε μορφή συντομευμένη, περιλαμβάνονται σε νοταριακά και άλλα δημόσια έγγραφα που συντάχθηκαν με αφορμή έκτακτες ή και επείγουσες καταστάσεις/εκκρεμότητες. Στο πλαίσιο των αρχειακών ερευνών μας έχουμε εντοπίσει ενδιαφέρουσες άγνωστες μέχρι σήμερα μαρτυρίες προερχόμενες από τα διαμερίσματα του Χάνδακα και της Σητείας. Χρονολογούνται στο διάστημα από τα τέλη του 16ου έως και τα μέσα του 17ου αιώνα και μας πληροφορούν για βιβλιοσυλλογές που είχαν συγκροτήσει ιερωμένοι του ανώτερου ή/και του κατώτερου κλήρου, άτομα προερχόμενα τόσο από τα ισχυρότερα κοινωνικά στρώματα όσο και από τα μεσαία και τα χαμηλότερα, καθώς και για συλλογές καθιδρυμάτων των πόλεων και της υπαίθρου. Τα βιβλία καταγράφονται σε συμβολαιογραφικές πράξεις διορισμού εφημερίων ή εκλογής ηγουμένων, σε διαθήκες, σε πράξεις εκχωρήσεων περιουσιών, διευθέτησης χρεών, καθώς και σε (*ante* ή *post mortem*) απογραφές και εκτιμήσεις περιουσιών που συντάχθηκαν με αφορμή εκδίκαση αστικών υποθέσεων προκειμένου να ρυθμιστούν κληρονομικά ζητήματα. Τα αρχειακά τεκμήρια μάς επιτρέπουν έτσι να σχηματίσουμε μια ιδέα για τις αναγνωστικές ανάγκες και τους πνευματικούς ορίζοντες των κατόχων βιβλιοθηκών και, έως ένα βαθμό, για τη στάθμη της παιδείας στις πόλεις και στην ύπαιθρο του νησιού, καθώς και να διεισδύσουμε στον κόσμο της καθημερινής ζωής των κτητόρων βιβλίων αλλά και να γνωρίσουμε την ιδιαίτερη αξία, χρηματική ή συμβολική, των συγκεκριμένων αγαθών.

Ο αριθμός των βιβλίων των εξεταζόμενων συλλογών –οι σχετικές μαρτυρίες που παρουσιάζονται στη συνέχεια αποτελούν μικρό μόνο δείγμα του αρχειακού υλικού που έχει συγκεντρωθεί για το θέμα– κυμαίνεται από έναν έως δεκάδες τόμους, χειρόγραφους ή έντυπους, χωρίς να συνυπολογίζονται τα βιβλία των οποίων οι τίτλοι και ο αριθμός των τόμων δεν αναγράφονται ρητά αλλά προσδιορίζονται μόνον ως *βιβλία* ή ως *άλλα* ή *άλλης λογής χαρτιά*. Πρόκειται, στην πλειονότητά τους, για βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου: την πρώτη θέση κατέχουν τα χειρόγραφα και έντυπα λειτουργικά βιβλία, ορισμένα από τα οποία χρησίμευαν και ως διδακτικά εγχειρίδια, και ακολουθούν τα θεολογικά, τα χειρόγραφα και έντυπα νομοκανονικά και οι μουσικές φυλλάδες. Όσον αφορά τα έντυπα βιβλία, μόνον κατά προσέγγιση, και σε λιγοστές περιπτώσεις, θα μπορούσαμε να εικάσουμε τον χρόνο έκδοσης ή το τυπογραφείο από όπου είχαν κυκλοφορήσει, αφού ιδίως τα θρησκευτικά (και κυρίως τα λειτουργικά) βιβλία μπορεί, όπως γνωρίζουμε, να εκδίδονταν ταυτόχρονα από διαφορετικά τυπογραφεία στην Ιταλία, κυρίως στη Βενετία. Δεν είναι δυνατό, για παράδειγμα, να υποθέσουμε σε ποια έκδοση ανήκε το *παλιό*, όπως περιγράφεται, *Ωρολόγιο* που συναντάται ανάμεσα σε άλλα βιβλία που

¹ Για τις μοναστηριακές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες στην Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, βλ. Τωμαδάκης (1976)· Μαυρομάτης (1990)· Μαυρομάτης (1994), έγγρ. αρ. 31, 173 και Μαυρομάτης (2008). Σχετικά με μαρτυρίες για ιδιωτικές βιβλιοθήκες την ίδια περίοδο, βλ. Σπανάκης (1955), 450-455· Κακουλίδη (1970), 48-57· Κωνσταντουδάκη (1975), 36-135: 121-126· Κακλαμάνης (1986), 152-176: 152-153· Kitromilides (1993 [1985])· Κακλαμάνης (1998)· Λυδάκη (2000). Για τις βιβλιοθήκες των βενετοκρητικών ευγενών Αντωνίου Καλλέργη και Francesco Barozzi, βλ. αντίστοιχα Παναγιωτάκης (1965), 64-76, Παναγιωτάκης (1968), 45-58, Κακλαμάνης (2004), 68-70, καθώς και Παναγιωτάκης (1974), 232-251: σ. 241 και σημ. 27.

καταγράφονται το 1596 σε μοναστήρι της ενδοχώρας του Χάνδακα, ή τα *καινούργια* έντυπα *Μηναία* που καταγράφονται σε μια συλλογή στον Χάνδακα το 1631² η αναφορά αυτή είναι πάντως ενδεικτική ως προς την ανάγκη αντικατάστασης φθαρμένων ενδεχομένως βιβλίων ή της αύξησης της ζήτησης λειτουργικών βιβλίων ή/και εκπαιδευτικών εγχειριδίων, η οποία επέβαλλε τον εμπλουτισμό μιας βιβλιοθήκης είτε με την προμήθεια έντυπων βιβλίων είτε με την παραγωγή χειρόγραφων αντιγράφων στα καλλιγραφικά εργαστήρια των μονών και όχι μόνο.

Σημαντική παράμετρο της μελέτης των βιβλιοσυλλογών αποτελεί η υλική μορφή των βιβλίων, όπως αυτά περιγράφονται στα αρχειακά τεκμήρια: το υλικό κατασκευής τους (περγαμινή ή χαρτί), η δομή τους, το σχήμα τους, ενίοτε και τα υλικά και η τεχνοτροπία της βιβλιοδεσίας τους. Οι πληροφορίες, που φανερώνουν και την εξοικείωση των συμβαλλομένων αλλά και των νοταρίων με τον γραπτό λόγο και τον κόσμο του βιβλίου, διαγράφουν τον κύκλο των εξειδικευμένων τεχνιτών και των εργαστηρίων (εγχώριων ή μη) που συμμετείχαν στην παραγωγή ή την αναπαραγωγή βιβλίων: τους γραφείς, τους δέτες, τους αργυροχρυσόχους και τους ξυλουργούς, τους μικρεμπόρους προμηθευτές υλικών και οργάνων γραφής και διακινητές χειρογράφων και εντύπων, αλλά και τον κύκλο των παραγγελιοδοτών.³

² Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), Notai di Candia, busta 36 (Giorgio Ciprian), libro 1, φ. 161v-162r (12 Ιουνίου 1596): *ενα Αποστο<λο>βάνγελο τετραδεα και ενα Αποστολο σταμπαδο και ενα Ρολοη παλιο* (162r)· Notai di Candia, b. 261 (Zorzi Sanguinazzo), libro VI, φ. 79r (28 Μαΐου 1631· το ιβεντάριο συντάχθηκε λίγες μέρες νωρίτερα, στις 10 του ίδιου μήνα): *ἕνα Πεντηκοστήρη κοντηλόγραφο, ἕνα Μάρτη καὶ Απρήλι στανπάδο καίνουργιο, ενα Φλεβάρη καὶ Γενάρη στανπάδο κενούργιο, ενα Τρηοδη στανπάδο, ενα Τρηοδη θεβράηνο, ενα Νοεμβρη κοντηλόγραφο, ἕνα Ψαλτήρη σταπάδ(ο), ενα Σεπτέβρη κοντηλόγραφο, αλο ἕνα Ψαλτήρη κοντηλόγραφ(ο), ενα κοντηλογραφο Τετραυγάγκελο με κόκηνο τζαντοῦνι ἀπόξο παλιό, μήα Ἑωρτή κοντηλόγραφη τῆς ἁγίας Παράσκαϊθης, ενας Ἁγιασμός κοντηλόγραφος, ἕνα Νομοκανόν, ενα Ανθός τον Χαρήτον στανπάδ(ο), αλο ἕνα Νομοκάνονον, μήα Εορτη τοῦ Τημήου Σταυρού, μήα Λειτουργία κοντηλόγραφη, μήα Παρακλητική στανπάδα, ενας Αγουστ(ος) κοντηλογραφος παλιός, ἕνα Αποστόλοβάγκελο κοντηλόγραφο με μήα σταυροσ(η) αργήρη αποξο, ενα Ψαλτήρη στανπάδο παλιό, ενα Ἀνάλοιο ἀπου δηάβαζονμ(εν) τον καλανάρχοντον* (79r). Αναφορά στη μαρτυρία αυτή βλ. στο Μαυρομάτης (2008), 282-283.— Τα αποσπάσματα των παρατιθέμενων αρχειακών εγγράφων εκδίδονται διπλωματικά: διατηρείται η ορθογραφία και ο τονισμός των κειμένων, διορθώνεται η στίξη, κεφαλαιογραφούνται οι τίτλοι των βιβλίων και τα κύρια ονόματα και μέσα σε παρενθέσεις αναλύονται οι συντομογραφίες.

³ Βλ. ενδεικτικά την καταγραφή βιβλίων ιερομονάχου στον Χάνδακα το 1631: *Ἐναν Ευχολόγιον με ταβιόλες με ἕναν σταθρό ἀργιρό παραχρυσισμένο ὁμπρός, ἕναν Ψαλτήρι κοντιλόγραφο, ἕναν λήνπρο τῆς Παρακοῆς τοῦ Ἀδάμ εἰς ρημάδα, ἕναν Ψαλτήρι τῆ σταμπας δύχος αρχή, εἰ Θία Λειτουργία τον Προήγιασμένον κοντηλόγραφη, μίαν Ἑορτή τῆς Ἁγίας Παρασκεβῆς τῆς χέρας. Ἀκομί, αλη μία Λειτουργία τῆς χέρας, μίαν φηλάδα Ἑρότισες τοῦ Πνευματικοῦ τῆς χέρας, ἄλον φηλάδη Τροπάρια εἰς τὸν τόνο ψαλόμενα εἰς κεκημημένους, ἕναν τετράδιον τῆς χέρας τὰ Μηστήρια τῆς Ἐκκλησίας, μίαν Ἑορτή εἰς τὴν Περιτομή τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἑορτή τοῦ Μεγάλου Βασιλίου. Ἀκομή ἄλον ἕνα Ψαλτήρη τῆς χέρας δύχος ἀρχὴν καὶ τέλος, ὃ Θία Λειτουργία τοῦ Χρισσοστόμου τῆς χέρας, μίαν φηλάδα Ψαλτικὰ Καλοφωνηκὰ, ἕναν Κανόνα ψαλόμενον εἰς ἱερῆς, ἄλος Κανόνας εἰς κοσμικοὺς τῆς χέρας, Ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ τῆς χέρας, τὸν Φοτὸν δύχος τέλος, Ἑρμηνίες εἰς προέστότα τῆς χέρας, ἕναν Βραβίον τῆς χέρας, εἰ Θία Λειτουργία τοῦ Χρισσοστόμου τῆς χέρας εἰς θεβράηνον, ἕναν Ἀπόστολο τῆς στάμπας, ἕναν βηθλίον παλεόν τῆς χέρας με ταβιόλες δύχος ἀρχὴν καὶ τέλος, Κανόνας τῆς χέρας εἰς κεκημημένους δύχος ἀρχὴν καὶ τέλος, ἔ Θήε Λειτουργίε τοῦ Χρησοστόμου, Βασιλίου καὶ τον Προήγιασμένον τῆς στάμπας, μίαν φηλάδα τῆς χέρας Ἑροταπόκρισεις, Εὐχές εἰς τὴν Πεντηκοστή τῆς χέρας, μίαν Ἑωρτή τῆς Ἁγίας Μαρήνας τῆς χέρας, μίαν Ἑορτή τοῦ Ἁγίου Σιμεῶνος, ἄλην μία Ἑορτή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς χέρας, ἄλην μία Λειτουργία τοῦ Χρησοστόμου τῆς στάμπας, μίαν Ἑωρτή τοῦ Θομᾶ τῆς χέρας, δύο Εὐρτές τον Φοτὸ καὶ Χριστογένον τῆς χέρας, ἕναν βηθλίον παλεόν τῆς ἱατρικῆς τῆς χέρας δύχος ἀρχὴν καὶ τέλος, ἕναν Ὀκτόηχον τῆς στάμπας δύχος ἀρχὴν καὶ τέλος, ἄλον Βραβίον τὰ Ὄνόματα τὸν ἅγιον τῆς χέρας. Ἀκομή καὶ ἄλα πολλὰ καὶ διαφορετικὰ χαρτιὰ εἰς τετράδια καὶ φίλα, Ψαλτικὰ καὶ Εὐρτές καὶ ἄλις λογῆς: A.S.V., Notai di Candia, b. 219 (Zorzi Protonari), libro 1 (5 Απριλίου 1631), φ. 2r-6r: 4r-v. Για το περιεχόμενο της ανωτέρω αρχειακής μαρτυρίας και της βιβλιοσυλλογής, βλ. Μαυρομάτης (2008), 281-282.*

Με ενάργεια αποτυπώνεται στα έγγραφα η μέριμνα που λαμβάνεται ιδίως από τους ιερωμένους κτήτορες βιβλίων για την προστασία των πολύτιμων συλλογών τους από τον κίνδυνο απώλειας ή διάσπασης, καθώς και, κυρίως, για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των απογόνων και αποδεκτών της κληρονομιάς τους, οι οποίοι και θα συνέχιζαν την οικογενειακή παράδοση της ιεροσύνης. Για παράδειγμα, τον Απρίλιο του 1603, στην Επισκοπή Ιεράπετρας, ο ιερέας Μιχαήλ Βαγιανός, γιος ιερέα, ορίζει ως αποδέκτη των δέκα τόμων της συλλογής του τον μικρό του γιο τον Ιωάννη, αφού σημειώνει ότι *ηνε καλο πεδι και μελετα να γενή και ηερέας*, όπως είχε γίνει και ο μεγαλύτερος αδελφός του. Τα βιβλία θα περιέρχονταν στην κατοχή του Ιωάννη μετά τον θάνατο του πατέρα του. Εάν όμως ο Ιωάννης δεν αποκτούσε κληρονόμους (άρρενες απογόνους), τότε τα βιβλία θα παρέμεναν, σύμφωνα με όρο του διαθέτη, στην εκκλησία του Σωτήρα Χριστού της Επισκοπής.⁴ Τρία χρόνια αργότερα, στον Χάνδακα, η κερα-Κυριακή, χήρα του ιερέα Νικολάου Μεγαλοκονόμου, παρέδωσε στον εγγονό της, τον Βιττόρε, τα εκκλησιαστικά βιβλία του συζύγου της (δεκατρείς τίτλους λειτουργικών βιβλίων που αντιστοιχούσαν σε είκοσι τουλάχιστον τόμους), μαζί με άλλα περιουσιακά του στοιχεία, αφού ο εγγονός επιθυμούσε, *με δύναμιν Θεού*, να ιερωθεί κι εκείνος, ακολουθώντας τη συμβουλή του παππού του.⁵

Σε δουκικό νοτάριο προσέφυγαν δύο κάτοχοι μικρών βιβλιοσυλλογών στη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα προκειμένου να συντάξουν τις διαθήκες τους και να κληροδοτήσουν τα βιβλία τους μαζί με τη λοιπή κινητή και ακίνητη περιουσία τους: τον Ιούλιο του 1654, ο ευγενής Μικιέλ Χορτάτσης κληροδότησε στον γιο του, τον παπα-Αντρέα, τα τέσσερα θρησκευτικά βιβλία της συλλογής του, τα οποία καταγράφονται στην ιταλική γλώσσα, όπως και το λοιπό κείμενο της διαθήκης,⁶ ενώ τον Μάιο του 1668, ο Σάββας Νεγρίνης, ιερέας στην εκκλησία του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ στο Ξώπορτο, κληροδότησε στην ίδια εκκλησία τους δεκατέσσερις τόμους της συλλογής του λειτουργικών και εκκλησιαστικών βιβλίων.⁷

Για τη συγκρότηση βιβλιοθήκης που κάλυπτε τις λατρευτικές και πνευματικές ανάγκες των ιερέων ή των μοναστικών κοινοτήτων φρόντιζαν επίσης οι ευγενείς κτήτορες των καθιδρυμάτων, πέρα από την εκ μέρους τους αναγκαία φροντίδα για την εύρυθμη διοικητική και πνευματική λειτουργία των τελευταίων και για την εξασφάλιση του απαραίτητου εξοπλισμού τους. Σε συμβόλαιο του 1591, στον Χάνδακα, ο ευγενής Τζουάν Αντώνιος Μουδάτσος του ποτέ Μάρκου

⁴ A.S.V., Notai di Candia, b. 289 (Const. Violinò Zamofili), libro 1, φ. ρκγ'ν-ρκδ'ρ (16 Απριλίου 1603), όπου καταγράφονται τα ακόλουθα βιβλία: *δυο Εθαγγελληα, ενα Ανθολογη, μηα Παρακλητηκή, ενα Τριοδη, ενα Πεντικοσάτρη, ενα Μηνέο, ενα Αποστολο, ενα Ψαλτιρη, ενα Φχολογη* (ρκδ'ρ).

⁵ A.S.V., Notai di Candia, b. 179 (Nicolò Negrini), libro 6, φ. 202r-v (23 Αυγούστου 1606), όπου καταγράφονται *ένα Τετραβάγγελον βεθράϊνον άργυρόν απόξο, ή μία ταβιόλα με σταυρόν, ένα Τυπικόν τής στάμπας, έναν Ευαγγελιον της στάνπας, ή τρεῖς Λειτουργίες εξη<γη>τές στανπάδες και άλλες Λειτουργίες τρεῖς τής στάνπας, έναν Ευχολόγη, δύο Τριόδια αστάχοτα τής στάνπας, ένα Θεοτοκάρι βεθράϊνον, έναν Έωρτολόγη και άλλα βιβλία, έξι Μήνες, ένα Πεντικοσάτρη, έναν Απόστολο στανπάδο και άλλα Μηνέα και Λειτουργίες αστάχοτα* (202r).

⁶ A.S.V., Notai di Candia, b. 272 (Tommaso Sacchelari), Testamenti, φ. 4r-5r (4 Ιουλίου 1654): *quattro libri, cioè uno Quadragesimale, uno Pasquale, un'Evangelio et l'altro Vite di Santi Padri* (4r).

⁷ A.S.V., Notai di Candia, b. 272 (Tommaso Sacchelari), Testamenti, φ. 21r-22v (2 Μαΐου 1668): *το αγιον Ευαγγελιον του δρομου, Ευκολογιον, Αποστολον, Ανθολογιον, Παρακλητικην, Τηπικον, Τριοδιον, Πεντικοσταριον, κε τεσερις Μινες, ηγουν Σεπτεμβριον, Οκτοβριον, Ιαννουαριον και Φευρουαριον, Συναξαριστι κε Θεοτοκαρη* (22r). Ο Νεγρίνης ήταν επίσης νοικοκύρης της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής του Αγναντιδερου επάνω στα τείχη, η βιβλιοθήκη της οποίας, το 1631, περιείχε είκοσι έναν τόμους βιβλίων, λειτουργικών και εκκλησιαστικών, νομοκανονικών και ηθικοδιδασκτικών: A.S.V., Notai di Candia, b. 261 (Zorzi Sanguinazzo), libro VI, φ. 79r (28 Μαΐου 1631). Βλ. προηγουμένως σημ. 2.

διόρισε εφημέριο του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου του Χωστού τον ιερέα Μιχαήλ Αρκολέο, γιο ιερέα, ο οποίος θα αναλάμβανε ισοβίως τη διαχείριση της περιουσίας του μοναστηριού. Ο ιερέας υποχρεούνταν να δωρίσει στο μοναστήρι τα ιερά σκεύη και τα είκοσι βιβλία του και να διοικεί και να ιερουργεί *κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἔκκλησίας τῆς ρομέ<ι>κης, δὲ λέγοντάς του τὴνὰς ποτ(έ) τὸ ἔναντίο*.⁸

Η βιβλιοθήκη του μοναστηριού της Σκαλιώτισσας Τυλίσσου, ιδιοκτησίας του Κρητικού ευγενή Ιάκωβου Μοδινού, διέθετε το 1596 δύο βιβλία, ένα *Αποστολοευάγγελο* σε τυπογραφικά τετράδια και έναν έντυπο *Απόστολο*. Ο ιερομόναχος που θα διοικούσε ισοβίως το μοναστήρι, τα παρέλαβε από έναν δάσκαλο, ο οποίος φαίνεται να τα χρησιμοποιούσε στη διδασκαλία των ελληνικών γραμμάτων – ένδειξη για τη δανειστική λειτουργία της βιβλιοθήκης και για τον ρόλο του μοναστηριού στην ευρύτερη περιοχή.⁹

Στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου, ο κτήτορας της μονής Επανωσήφη, ο Κρητικός ευγενής Φραντζέσκος Μπεβάρδος, κρίνει αναγκαία την υπογραφή εγγυητικού εγγράφου από τον ηγούμενο που είχε διορίσει ο ίδιος τέσσερα χρόνια νωρίτερα, για τα κινητά και ακίνητα αγαθά που είχε τότε παραλάβει ο τελευταίος: ανάμεσα σε ιερά άμφια, σκεύη και έπιπλα, δεκατρείς φορητές εικόνες αλλά και λείψανα του αγίου Γεωργίου, ο ηγούμενος, τον Μάρτιο του 1653, βεβαιώνει ότι είχε παραλάβει ένα *Ψαλτήρι* και δώδεκα *Μηναία*.¹⁰

Γνωστή ήταν η πρακτική του δανεισμού για την εξυπηρέτηση λατρευτικών και αναγνωστικών αναγκών ιερωμένων και καθιδρυμάτων, όπως προκύπτει επίσης από τις πηγές. Για παράδειγμα, στην απογραφή της περιουσίας του μοναστηριού στον Μέγα Γεώργιο Απάνω Ασάλι στο χωριό Παλιοπέτσα Σητείας, το 1633, καταγράφηκε *ena ghartti ci gliturgias* που είχε δανείσει ο καλόγερος Γεράσιμος Πουλάκης στον παπα-Γιάννη Γαλανό.¹¹ Ενδιαφέρουσα όμως παράμετρος του δανεισμού και κατ' επέκταση της διακίνησης βιβλίων (χειρόγραφων και έντυπων) αποτελεί η αναζητήσή τους, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τον ιερομόναχο Γεράσιμο Βλάχο, ο οποίος, τον Μάρτιο του 1641 στον Χάνδακα, αναζητά μέσω πληρεξουσίου του τρία βιβλία της βιβλιοθήκης του.¹²

Τα βιβλία δεν αποτελούσαν μονάχα πολιτιστικό αγαθό, λογίζονταν και ως αντικείμενα με χρηματική αξία. Στα έγγραφα συναντώνται δύο περιπτώσεις βιβλιοσυλλογών που είχαν δεσμευτεί έως την αποπληρωμή χρεών των κατόχων ή των κληρονόμων τους. Στην *post mortem* απογραφή της συλλογής του ιερέα Ιωάννη Σουρία, τον Σεπτέμβριο του 1616, στον Χάνδακα, καταγράφηκαν είκοσι τέσσερις τόμοι λειτουργικών βιβλίων, έντυπων και χειρόγραφων, τα οποία θα περιέρχονταν στους κληρονόμους του, μέλη του κατώτερου κλήρου δύο από αυτούς, αφού πρώτα εξοφλούσαν το ποσό των 69 λιτρών.¹³

⁸ A.S.V., Notai di Candia, b. 173 (Pietro Mangafuri), libro 1, φ. 72r (27 Νοεμβρίου 1591). Καταγράφονται τα ακόλουθα βιβλία: *Ευαγγέλιον πρότο μικος σταμπάδο, και Απόστολο, δόδεκα Μινέα, Τριόδη, Παρακλητική, και Πεντικοστάρη, Ορολόγιον και Ψαλτήριον, Εορτη του Άγιου Νικολάου* (72r). Αναφορά στο έγγραφο βλ. στο Μαυρομάτης (2008), 281.

⁹ A.S.V., Notai di Candia, b. 36 (Giorgio Ciprian), libro 1, φ. 161v-162r (12 Ιουνίου 1596).

¹⁰ A.S.V., Notai di Candia, b. 184 (Demetrio Negrini), libro 2, φ. 266r-v (20 Μαρτίου 1653).

¹¹ A.S.V., Notai di Candia, b. 77 (Zuane Colonna), φ. 99r-105v (26 Απριλίου 1633).

¹² Το ενδιαφέρον αυτό νοταριακό έγγραφο δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

¹³ A.S.V., Notai di Candia, b. 181 (Nicolò Negri [Negrini]), libro 10 (6 Σεπτεμβρίου 1617), φ. 314r-v. Τα βιβλία που καταγράφονται είναι τα ακόλουθα: *μία Παρακλητική, Μηνέα, Αυγουστος, Σεπτέμβρις, Οκτώβρις, Δικέμβρις, Ιαννουαριος,*

Χάρη σε ένα ανεξόφλητο χρέος έρχεται στο φως και μία αρχειακή μαρτυρία πάλι από το 1616, σχετική με βιβλιοδετημένα λειτουργικά βιβλία, που είχαν διατεθεί προς πώληση μαζί με άλλα εμπορεύματα στον Χάνδακα. Η χρηματική αξία μονάχα των βιβλίων είχε υπολογιστεί από μικρέμπορο και, όπως δηλώνεται, *κατά του μόδου του*, χωρίς να μπορούμε να γνωρίζουμε εάν επρόκειτο για τη χονδρική ή τη λιανική τιμή των αγαθών. Επρόκειτο για δώδεκα *Μηναία* με ιταλικού τύπου βιβλιοδεσία και με επίχρυση επένδυση, δύο *Ευαγγέλια*, δεμένα επίσης κατά τον ιταλικό τρόπο και επιχρυσωμένα, καθώς και ένα *Ανθολόγιο* με ιταλικού τύπου και αυτό βιβλιοδεσία, βιβλία των οποίων η συνολική αξία ανερχόταν στα 331 υπέρπυρα και 16 σολδία.¹⁴

Αξίζει όμως να σταθούμε και σε μία ακόμη –πολύ πρωιμότερη– υπόθεση διευθέτησης χρέους, που μαρτυρεί προσπάθεια απόκτησης μιας συγκεκριμένης έκδοσης η οποία ίσως να ήταν δυσεύρετη στην τοπική αγορά. Στις 7 Μαρτίου του 1587, στον Χάνδακα, ο Κυθήριος ιερομόναχος Γεράσιμος Λουράντος –σύμφωνα με τη διαθήκη του, που συντάχθηκε το 1612, είχε διαμείνει συνολικά σαράντα δύο χρόνια στον Χάνδακα–, βεβαίωνε τους δύο πληρεξουσίου του πρώην ηγουμένου της μονής Αγκαράθου, Αρσενίου Ευδαιμονογιάννη, ότι είχε παραλάβει τα χρήματα που τους είχε δανείσει, καθώς και ένα βιβλίο που περιείχε τρία *Μηναία*, το οποίο του είχε φέρει από τη Βενετία ο ένας εκ των δύο πληρεξουσίων, ο οσιότατος Αθανάσιος Πατρολόγος.¹⁵ Όπως γνωρίζουμε από δημοσιευμένο έγγραφο, τον Ιούνιο του 1585, ο Αθανάσιος, ως πληρεξούσιος των ογδόντα και πλέον μοναχών της Παναγίας της Αγκαράθου, είχε μεταβεί στη Βενετία για να αιτηθεί φορολογική απαλλαγή για το μοναστήρι (Πλουμίδης, 1985, 77). Ο Λουράντος, πληροφορούμενος πιθανότατα το επικείμενο τότε ταξίδι του Αθανάσιου, του είχε παραγγείλει τα δεμένα προφανώς σε έναν τόμο *Μηναία*.¹⁶

Έμμεσες μαρτυρίες συγκρότησης βιβλιοθηκών που θα κάλυπταν λατρευτικούς ή και εκπαιδευτικούς σκοπούς, αλλά και τις πνευματικές ανάγκες ενός ευρύτερου κοινού, κυρίως πιστών, λαϊκών ή κληρικών, καθώς και του δικτύου διανομής του βιβλίου στην Κρήτη αποτελούν δύο συμβολαιογραφικά έγγραφα που χρονολογούνται στον 17ο αιώνα: Στον κατάλογο απογραφής εμπορευμάτων που υπήρχαν σε τρεις αποθήκες (*εργαστήρια*) στον Χάνδακα, τον Αύγουστο του 1621, απαριθμούνταν ενενήντα έξι αντίτυπα επτά συνολικά τίτλων λειτουργικών βιβλίων (*Απόστολος*, *Οκτώηχος*, *Ψαλμοί*, *Λειτουργίες*, *Ωρολόγιο* [μικρού σχήματος], *Ευαγγέλιο*, *Μηναία*). Η συνολική τους αξία (73 λίτρες) υπολογίστηκε από πραγματογνώμονα, έναν μικρέμπορο της Πύλης του Φόρου, μερικά χρόνια αργότερα, για λογαριασμό των κληρονόμων του ιδιοκτήτη των

Φε<β>ρουαριος, Μάρτις, Απριλλίς, Μάϊς, Ιούνιος και Ιούλλιος, Τριόδι, Πεντικοστάρι, Συναξάρια εξηγητα όλου του χρόνου, Ένα Τετραευάγγελον θεβράνιον, έναν Εωρτολόγιν τζη χέρας, ένας Απόστολος, ένα Ορολόγιον, ένα Εξοδιαστικόν, μίαν Βάπτισιν, [...], δύο Λειτουργίες, [...], ένα Ψαλτίρι μικρό (314r).

¹⁴ A.S.V., Notai di Candia, b. 181 (Nicolò Negri [Negrini]), libro 10, φ. 105v-106r (4 Μαρτίου 1616): *χαρτιά Μήνες 12 δεμένα αλ ηταλιάνα, ιντοράδα, υπέρπυρα 20 το Μήνα, κανουσι(ι) p(erpiri) 240, δύο Εθαγγέλια δεμένα αλ ηταλιάνα, ιντοράδα, 2 ογια p(erpiri) 54, Αθολόγη ένα δεμένο αλ ηταλιάνα, ογια p(erpiri) 37/16.*

¹⁵ A.S.V., Notai di Candia, b. 200 (Zorzi Petropulo), libro 6, φ. σμ'ν-σμ'ν (7 Μαρτίου 1587). Μνεία του εγγράφου στο Βλαχάκη (1986), 40-41 και σημ. 77, 82 και σημ. 7, 258 και σημ. 17.

¹⁶ Στη διαθήκη του Γεράσιμου Λουράντου, που περιλαμβάνεται στο Νοταριακό Αρχείο του Τοπικού Αρχείου Κυθήρων, στο Βιβλίο Διαθηκών του νοταρίου Θεόδωρου Στάη, αναφέρεται ότι ο ιερομόναχος παρέμεινε στην Κρήτη επί σαράντα δύο χρόνια. Η διαθήκη είναι ιδιόχειρη και συντάχθηκε στη γενέτειρά του, το Κάτω Χωρίον των Κυθήρων. Την πληροφορία οφείλουμε σε δημοσίευμα της Ελένης Χάρου-Κορωναίου με τίτλο «Ο Άγιος Γεώργιος εις το Κάτω Χωρίον (Λουραντιάνικα)», διαθέσιμο online, <https://www.kythiraika.gr/o-agios-georgios-eis-to-kato-chorion-loyrantianika/>. Ωστόσο, σήμερα το έγγραφο της διαθήκης λανθάνει.

εργαστηρίων.¹⁷ Το δεύτερο έγγραφο αφορά παραγγελία που έστειλαν το 1654 δύο μικρέμποροι του –αποκλεισμένου τότε– Χάνδακα σε εμπορικούς αντιπροσώπους στη Βενετία, παραγγελία η οποία περιελάμβανε ανάμεσα σε άλλα, ποικίλα αγαθά, εκατόν πενήντα έξι αντίτυπα βιβλίων, και για το ελληνορθόδοξο και για το καθολικό κοινό (*Οκτοηχους, Ψαλιτηρια, Ψαλτηρακια, Ψαλμους ρομεκους, Σαλτερια φραγγικα*), αλλά και εγχειρίδια πρακτικής αριθμητικής (*Αμπακους*).¹⁸

Εκτός από τα βιβλία που προσέβλεπαν στο ελληνόφωνο και το ιταλόφωνο κοινό, ελληνορθόδοξο και καθολικό, βεβαιωμένη είναι επίσης η διακίνηση στην Κρήτη βιβλίων στην εβραϊκή, τυπωμένα και αυτά σε τυπογραφεία της Βενετίας για την κοινότητα της διασποράς, τα οποία, όπως και για την πίστη των ορθοδόξων, ήταν βαρύνουσας σημασίας για τη θρησκεία και την ταυτότητα των Εβραίων.¹⁹ Σε απογραφή και εκτίμηση πραγμάτων που διενεργήθηκε σε κατοικία στην Giudecca του Χάνδακα, το 1644, καταγράφονται τρία βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου, γραμμένα στην εβραϊκή: μία Βίβλος, αξίας 20 λιρών, ένα βιβλίο που περιείχε κηρύγματα, αξίας 7 λιρών, και ένα που περιείχε την ιστορία της Εσθήρ, αξίας 6 λιρών.²⁰

Τα έντυπα βιβλία προέρχονταν κυρίως από τα τυπογραφεία της Βενετίας, χωρίς όμως να μπορούμε να βεβαιώσουμε την αποκλειστικότητα της προέλευσης όσων καταγράφονται, δυστυχώς επιγραφματικά, στις αρχειακές πηγές. Και αυτό όσον αφορά ένα ενδιαφέρον βιβλίο, εάν βέβαια η ταύτισή μας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι σωστή, σε μοναδικό αντίτυπο που απογράφηκε σε κατοικία αστών του Χάνδακα, το 1639, και επομένως η πρόσκτησή του θα ήταν ένα εξαιρετικής σημασίας γεγονός. Το ελληνικό εκείνο βιβλίο κοσμογραφίας, *uno libro greco cosmografo*, όπως αναγράφεται, η αξία του οποίου εκτιμήθηκε σε 2 ρεάλια ή 20 λίρες και 8 σολδία, ήταν πιθανότατα η *Γεωγραφική υφήγησις* του Κλαύδιου Πτολεμαίου, έργο που –πριν από την πρώτη έκδοση του ελληνικού κειμένου το 1533 στη Βασιλεία, σε επιμέλεια του Εράσμου– είχε πρωτοτυπωθεί σε λατινική μετάφραση, με τον τίτλο *Cosmographia*, στη Βιτσέντζα το 1475.²¹

Ορισμένες μόνον διαπιστώσεις είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε προς το παρόν από την εξέταση των άγνωστων βιβλιοθηκών που έχουμε έως τώρα εντοπίσει, σε ένα μικρό μέρος των οποίων αναφερθήκαμε εδώ ενδεικτικά. Στο ευρύτερο πλαίσιο των ήδη γνωστών μεγάλων ιδιωτικών και μοναστηριακών βιβλιοθηκών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, με τα πολλά ξενόγλωσσα και αρχαία κείμενα, η σημασία των συγκεκριμένων βιβλιοθηκών και συλλογών χειρόγραφων και έντυπων βιβλίων έγκειται στο ότι τα βιβλία αυτά στην πλειονότητά τους φαίνεται ότι απευθύνονταν κυρίως στο ελληνορθόδοξο κοινό των πιστών. Γραμμένα τα περισσότερα στα ελληνικά, τη γλώσσα δηλαδή που μιλούσαν και κατανοούσαν τα μεσαία και

¹⁷ A.S.V., Notai di Candia, b. 220 (Zorzi Protonotari), libro 2, φ. 182r-192r (22 Ιανουαρίου 1635· το ινβεντάριο είχε συνταχθεί στις 7 Αυγούστου 1621): *Αποστολους 2, διο, litre 8, Οκτοῦχους τρις, litre 3, Ψαλμούς 47/σαρανταεϋτα, litre 10* (184v), *Λυτρουγιες τεσερις, 4, litre 4* (185v), *Ρολογια μυτζα 2, διο, litre 3, Ψαλμούς 20/ικοσι, litre 8, Οκτοῦχους δεκαπεντε/15, litre 15, Εθανγγελιο ένα, litre 10, Μινες διο, litre 12* (186r).

¹⁸ A.S.V., Notai di Candia, b. 72 (Giorgio Calamarà), libro XVII, φ. 22v-24r (20 Ιανουαρίου 1654 m.v.): 23r.

¹⁹ Για τη διακίνηση έντυπων δυτικών βιβλίων καθώς και εβραϊκών βιβλίων, χειρόγραφων και έντυπων, βλ. Τσιγκάκης (1998), 729-751, ειδικότερα 742-750.

²⁰ A.S.V., Duca di Candia, b. 57bis (Proprio, Stime mobili, 2), φ. 103r-109v (29 Αυγούστου 1644): *Uno libro la bibia in ebraico per lire venti, l. 20* (107r), *un officio d'orazioni in ebraico lire sette, l. 7, et una Istoria di Ester scritta in ebraico in case n° 28, lire sie, l. 6* (109r).

²¹ A.S.V., Duca di Candia, b. 57bis (Giudici del Proprio, Stime 1), φ. 77r-80r (26 Σεπτεμβρίου 1639).

τα χαμηλότερα στρώματα στις πόλεις και στην ύπαιθρο, λειτουργούσαν συμπληρωματικά στη βασική εκπαίδευση των κατοίκων. Τα βιβλία που προμηθεύονταν από την εγχώρια αγορά ή από τη Βενετία, ή εκείνα που αντέγραφαν, συνεχίζοντας έτσι τη μακρά χειρόγραφη παράδοση, ήταν, τα περισσότερα, πηγές, που αποσκοπούσαν στην απόκτηση κυρίως εκκλησιαστικής παιδείας. Συνδέονταν δηλαδή άμεσα με πρακτικές ανάγκες, αλλά απέβλεπαν, αν λάβουμε υπόψη μας και τις διδασκαλικές συμβάσεις για την εκμάθηση της ελληνικής, της ιταλικής και της λατινικής γλώσσας, και στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ίσως αποτελούσαν την προβαθμίδα για τις σπουδές των νέων στη Βενετία και τη βόρεια Ιταλία.

Οι μικρέμποροι που συναντήσαμε στα έγγραφα, επένδυαν επίσης σε τίτλους βιβλίων που απευθύνονται σε σίγουρο αναγνωστικό κοινό: ιερωμένους, δασκάλους και μαθητές, τους κτήτορες ή και τους μισθωτές μοναστηριών και εκκλησιών και το ευρύτερο κοινό των πιστών. Ο πνευματικός ορίζοντας των περισσότερων αναγνωστών συμπυκνώνεται νομίζουμε εύγλωττα στη φράση ιερέα από τον Χάνδακα, που, όπως ο ίδιος ανέφερε, παραχώρησε σε μοναστήρι τα είκοσι λειτουργικά, εκκλησιαστικά και μουσικά βιβλία που κατείχε *οδιά την ψυχήν του*:²² στόχος φαίνεται να ήταν όχι τόσο η απόκτηση γνώσεων, όσο η εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής, μέσω της μελέτης των ιερών κειμένων και της απόκτησης της χριστιανικής αρετής.

Για να αξιολογήσουμε όμως τις συλλογές αυτές, σε σχέση και με τις ήδη γνωστές μεγαλύτερες και πλουσιότερες ιδιωτικές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες, θα πρέπει ιδίως να μελετήσουμε τα πρόσωπα –τους ιερωμένους, τους ευγενείς και φεουδάρχες, τους δανειστές– και τις πρακτικές τους στα τελευταία κυρίως εκατό χρόνια της βενετοκρατίας. Και αυτό γιατί η επιμονή στην καθίδρυση νέων εκκλησιών ή μονών ή την ανακαίνιση παλαιότερων, μέσα στα όρια των φεούδων των ευγενών, και η επιμονή εκ μέρους της Γαληνοτάτης στην προστασία της θρησκευτικής παράδοσης του γηγενούς πληθυσμού, κυρίως της υπαίθρου, την εποχή που ο οθωμανικός κίνδυνος βρισκόταν διαρκώς παρών, καθιστούν τις βιβλιοθήκες μάρτυρα της κοινωνικής και οικονομικής, αλλά κυρίως της πολιτικής και της θρησκευτικής ζωής στην Κρήτη της ύστερης βενετοκρατίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ρένα Ι. Βλαχάκη, 1986, *Η κρητική μονή της Αγκαράθου κατά την εποχή της βενετοκρατίας*, αδημ. διδ. διατριβή, Ρέθυμνο 1986.
- Στέφανος Κακλαμάνης, 1986, «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα ΙΣΤ΄ αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 26 (1986), 152-176.
- Στέφανος Κακλαμάνης, 1998, «Biblioteche private in Creta durante il dominio veneziano (XVI-XVII sec.). Riassunto», *Cretan Studies*, τ. 6 (1998), 287-291.
- Στέφανος Κακλαμάνης, 2004, «Εισαγωγή» στο *Francesco Barozzi, Descrizione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/78). Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*, Εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια και απόδοση στα ελληνικά Στέφανος Κακλαμάνης, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

²² Βλ. προηγουμένως, σημ. 8.

- Ελένη Δ. Κακουλίδη, 1970, «Ο Ιωάννης Μορεζήνος και το έργο του», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 22, τχ. 1 (1970), 7-78.
- P. M. Kitromilides, 1993 [1985], «The making of a lawyer: humanism and legal syncretism in Venetian Crete», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 17 (1993), 57-81 [= «Law and humanism in Cretan culture. The evidence of an early seventeenth century library catalogue», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1981)*, τ. Β', Ηράκλειο 1985, 183-196].
- Μαρία Κωνσταντουδάκη, 1975, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16ου και 17ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, τ. 12 (1975), 36-135.
- Ειρήνη Λυδάκη, 2000, «Νέες αρχειακές μαρτυρίες για την ύπαρξη ιδιωτικών βιβλιοθηκών στον Χάνδακα τον 17ο αιώνα», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης – Αθανάσιος Μαρκόπουλος – Γιάννης Μαυρομάτης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης / Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 421-445.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, 1990, «Η βιβλιοθήκη και η κινητή περιουσία της κρητικής μονής Βαρσαμονέρου (1644)», *Θησαυρίσματα*, τ. 20 (1990), 458-499.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, επιμ., 1994, *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεράπετρας. Κατάστιχο (1496-1543)*, έκδοση: Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας / Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Σειρά: Ελληνολατινική Ανατολή / Oriens Graecolatinus αρ. 1.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, 2008, «Μοναστηριακές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες στην Κρήτη του 16ου και 17ου αιώνα», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη: Βυζάντιο – Βενετοκρατία. Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, επιμ. Ιωάννης Βάσσης – Στέφανος Κακλαμάνης – Μαρίνα Λουκάκη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης / Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 277-287.
- N. Παναγιωτάκης, 1965, «Λέων ο Διάκονος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 34 (1965), 1-138.
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, 1968, «Έρευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα*, τ. 5 (1968), 45-105.
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, 1974, «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Vivì του Ρεθύμνου», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα, 232-251.
- Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, 1985, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα 1985.
- Στέργ. Γ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9 (1955), 379-478.
- Κώστας Τσικνάκης, 1998, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα», στο Νικόλαος Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 729-751.
- Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, 1976, «Η βιβλιοθήκη της μονής Θεοτόκου Κερα-Καβαλαρέας μεταξύ 1555 και 1580», *Κρητολογία*, τχ. 2 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1976), 76-80.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΒΛΑΧΟΣ ΚΑΘΙΣΤΑ ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΗΡΕΞΟΥΣΙΟ ΤΟΥ
ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΥΡΙΤΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ ΓΙΑ ΝΑ ΠΑΡΕΙ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΠΟΥ ΤΟΥ ΚΑΤΑΚΡΑΤΕΙ Ο ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΣ ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΠΑΝΤΟΓΑΛΟΣ

1641, 21 Μαρτίου

Τη αυτή ημέρα (= 21 Μαρτίου 1641)

† Ὁ πάνσοιότατος καὶ λογιότατος κηριος Γεράσιμος ὁ Βλάχως, ιερομόναχος(ος), ποτὲ αφέντ(η) Θεοδόρου, |² απου την παρούσαν Χώραν, με πάσα καλῆτερο μοδο απου να μπορ(ῃ), κάνη και ορδηνιάζει ογια |³ επητροπων και κομεσον του γενεράλε τον Κηρίτζη Νηκόλαον του Ανγγαίλου, απου τη Σαντορί|⁴νη, τη σήμερων ευρισκόμ(εν)ος ης την παρουςαν Χώραν, πρεζεντες και ατζετάρι, του οποίου δῆδι |⁵ παντηαν δηναμην και γεματην εξουσία να ημπορὶ οσπερ το ηδηον του κορμὶ σόνοντας |⁶ ης καθα νησί, τοπο και χόρα απου να ευρησκετε ὁ εντημοτατος αφέντης Νεόφητος Παντό|⁷γαλως, ιεροδηάκως, να γιρεψη να πάρι απο λογου του τα κατογεγραμ(μέν)α βηβληα απου κρατη ὁ |⁸ ανωθ(εν) αφεντ(ης) Παντογαλως ης τα χεργια του απο λογαργιασμὸ του ανοθ(εν) αφεντ(η) π(ατέ)ρα Βλάχω, ηγου ένα |⁹ βηβληον δευτερου μηκους χηρόγραφων, παχή εξη δακτηληα, απου ἔχη λογους εορτατηκοὺς |¹⁰ δηαφορα αγίον π(ατέ)ρων, αρχηζωντας απου το Μεγαλων Σαβάτο και τεληνονοντας ὅς την Κημ|¹¹ησιν της Υπεραγί(ας) Θε(οτό)κου, με γραματα πολλὰ ψηλὰ και με παχή χαρτὴ αποξο· δευτερο |¹² δηο βη<β>ληα λατηνηκα, δευτερου μηκους απου αρχηζουσι κατ' αλφαβητον λατηνηκων απου |¹³ εχη επηγραφὴν Σήλβα Αλεγοριαρουμ Τοτηους Σακρε Σκριπτουρε· τρίτον βηβλη|¹⁴ον λατηνηκο απου κραζετε Λογηκη του Σάνκηερ δευτερου μηκου και εκηνο, και περνον|¹⁵τας τα απου τα χεργια του να του καμι πασα λογὶς παραλαβη, και ανησὸς και ο ανοθε |¹⁶ αφεν(τη)ς ιεροδηάκος ὁ Παντογαλως θεληματηκὼς δε θελη δοσι τα ανοθ(εν) βηβληα να |¹⁷ μπορὶ ο ανοθ(εν) επητροπως να τονε αστρεντζέρι με το μετζο τζι δηκεοσηνης γι και τζι |¹⁸ εκλησι(ας), με πασα λογὶς μοδων εως να τα βγάλη απου τα χεργια του, και απανο γιὰ ετου|¹⁹την την υποθεσι να κάμη ο ανοθ(εν) αφεντ(ης) κομέσος καθα αλλο χριαζομε(νον) απου να ηνε |²⁰ ανάνγγι με ενα μοδο και με αλλο, οχη εληγοτερο, παρα να ηθελε ηστε πρεζεντες και |²¹ ο ανοθ(εν) αφεντ(ης) ιερομοναχως ὁ Βλαχως και οπεράρι προμεταροντας και τα εξης.

Μαρτ(υρες) πα(ρακαλετοί), |²² † ὁ μ(ισὲρ) Ντομενεγος Ντατζηπρός, σάνσερης, καὶ μ(ισὲρ) Σταμιὸς [], κόνσολος το Λεβάντηνο.

A.S.V., Notai di Candia, b. 225 (Nicolò Pedioti), libro 7, φ. 216r.